

19-20

10

समाज प्रबोधन संस्थेचे प्रकाशन
आय.एस.एस.एन. ०९७३-२८४५

समाज
प्रबोधन
पत्रिका

वर्ष ५८

अंक २३०

एप्रिल-मे-जून २०२०

समाज प्रबोधन पत्रिकेची भूमिका

विवेकनिष्ठा, व्यक्तिस्वातंत्र्य, विचारस्वातंत्र्य व लोकशाही ही मूल्यनिष्ठा ठेवून समाज प्रबोधन संस्था १९५९ पासून ग्रंथप्रकाशन, शिबिरे-परिसंवाद, ग्रामीण समस्यांचे अभ्यास-संशोधन, या मार्गांनी महाराष्ट्रात वैचारिक जागृतीचे कार्य करीत आहे. सद्यःस्थितीतील ज्वलंत प्रचलित समस्यांवर जागरूक मंडळींमध्ये सातत्याने चर्चा चालावी आणि अशा मंडळींची एक बैठक निर्माण व्हावी या हेतूने संस्था 'समाज प्रबोधन पत्रिका' प्रकाशित करते. समाज प्रबोधन संस्थेत सर्व विचारांची, वेगवेगळ्या राजकीय पक्षातील मंडळी वैचारिक जागृतीचा एक व्यापक व पायाभूत कार्यक्रम पार पाडण्यासाठी एकत्र आलेली आहेत. 'पत्रिका' संस्थेने चालविलेली असली तरी ते संस्थेचे अधिकृत मुखपत्र नाही. वर उल्लेखिलेल्या व्यापक निष्ठांच्या चौकटीत राहून 'पत्रिके'चे कार्य स्वतंत्रपणे चालते. 'पत्रिके'तील लेखांत व्यक्त झालेली मते ही ज्या त्या लेखकांची असून संस्था त्या मतांशी सहमत असेल असे नाही.

संपादक

डॉ. अशोक चौसाळकर, ४१६, आर. के. नगर, कोल्हापूर - ४१६ ०१३.

संपादक मंडळ

डॉ. शैलेंद्र खरात : सहायक प्राध्यापक, लोकप्रशासन व राज्यशास्त्र विभाग, पुणे विद्यापीठ, पुणे.
डॉ. रणधीर शिंदे : प्राध्यापक, मराठी विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.
डॉ. प्रमोद मुनघाटे : सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ, नागपूर.
डॉ. श्रद्धा कुंभोजकर : सहयोगी प्राध्यापक, इतिहास विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे.
श्री. आसाराम लोमटे : २४, संभाजीनगर, परभणी

समाज
प्रबोधन
पत्रिका

मुखपृष्ठावरील छायाचित्र आणि मांडणी : गणेश विसपुते, पुणे

अनुक्रम

१. फ्रांसिस फुकुयामा-कोविड १९ आणि जागतिक राज्यव्यवस्था
२. फ्रांसिस फुकुयामा यांचे भारत-चीनविषयी विचार
३. आधुनिकीकरण सिद्धांताच्या उत्खननाची नेमाडेप्रणित प्रमेये
४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जातिनिर्मूलनविषयक विचार - ऐतिहासिक संदर्भ
५. लोककल्याणकारी महाराजा सयाजीराव
६. गोडसे@गांधी.कॉम
- ग्रंथ परीक्षण
७. वैचारिक चरित्रलेखनाचे नवे प्रतिमान
८. नदीष्ट : परस्परांपासूनचे तुटलेले सांधण्याचा संवेदनशील प्रयत्न
९. मेक्सिकन अमेरिकनांच्या हक्कांच्या चळवळीचा इतिहास

□ पुस्तक परिचय

□ श्रद्धांजली

११. प्रणव मुखर्जी
१४. लीलाताई
१५. किरण नगरकर : 'संवेदनेचं धारदार पातं'
१६. रत्नाकर मतकरी

□ पुनर्वाचन

१७. बौद्धिक अडगळीची ओळख

अशोक चौसाळकर	३
अशोक चौसाळकर	१०
श्रुती तांबे	१२
देवकुमार अहिरे	२३
राजा शिरगुप्ते	४५
श्यामसुंदर मिरजकर	४८
नंदकुमार मोरे	५४
श्रीपाद भालचंद्र जोशी	६०
कल्पना मुळे	६८
	७२
अशोक चौसाळकर	७४
विजय चोरमारे	७८
नितीन जंरंडीकर	८२
विनिता हिंगे	८७
बर्टांड रसेल	९१
अनुवाद : भा.ज. कविमंडन	

2019-20

J55N
0973-2845

गोडसे@गांधी.कॉम

† श्यामसुंदर मिरजकर

भारतीय नाट्यसाहित्यात हिंदीची एक स्वतंत्र व प्रभावी परंपरा आहे. अनेक प्रतिभावंत नाटककारांच्या नाटकांचे प्रयोग हिंदीबरोबरच अन्य भारतीय भाषांमध्येही सादर केले आहेत. इतकेच नव्हे, तर आंतरराष्ट्रीय स्तरावरही हिंदी नाटकांनी स्वतंत्र ठसा उमटवला आहे. मोहन राकेश, हबीब तनवीर, भीष्म साहनी, शंकर शेष, सर्वेश्वरदयाल सक्सेना, सुरेंद्र वर्मा अशा काही प्रमुख नाटककारांचा या संदर्भात आवर्जून उल्लेख करता येईल. आपल्या अनोख्या शैलीने आणि नावीन्यपूर्ण मांडणीने बहुचर्चित झालेले हिंदीतील एक महत्त्वाचे नाटककार म्हणजे असगर वजाहत. 'फिरंगी लौट आये', 'इन्ना की आवाज़', 'वीरगती', 'समिधा', 'जिस लाहौर नई देख्या ओ जम्माइ नई', 'अकी', 'गोडसे@गांधी.कॉम', 'पाकीटमार रंग मण्डल' अशी त्यांची आठ नाटके प्रसिद्ध आहेत. त्यापैकी 'समिधा' हे नाटक त्यातील धर्मचिकित्सेच्या आशयामुळे रंगमंचावर येऊ शकले नाही, तर 'जिस लाहौर...' या नाटकाने त्यातील मानवतावादी दृष्टिकोनामुळे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर असगर वजाहत यांचे नाव नेले. 'गोडसे@गांधी.कॉम' हे त्यांचे बहुचर्चित ठरलेले भाईसाहेब म्हणावे असे भारतीय रंगभूमीवरील महत्त्वाचे नाटक आहे.

लेखक तसेच मराठी भाषासाहित्याचे प्राध्यापक, कला, वाणिज्य महाविद्यालय, मायणी, जि. सातारा

'गोडसे@गांधी.कॉम' हे नाटक भारतीय ज्ञानपीठ (२०१२) प्रकाशित केले आहे. हिंदीबरोबरच गुजराती, कन्नड, आसामी, पंजाबी या भारतीय भाषांमधून ते सादर झाले. ३० जानेवारी, १९४८ रोजी नथुराम गोडसेने केलेल्या गोळीबारातून गांधी वाचले आणि त्यानंतर ते पुढे ५ जुलै, १९६० पर्यंत आणि पुढेही जिवंत होते, अशी कल्पना करून हे नाटक रचले गेले आहे. एक प्रकारे जादुई वास्तवातून (Magic Realism) पुढे जाणारे हे नाटक आहे. जर नथुरामने केलेल्या खुनी हल्ल्यातून गांधीजी वाचले असते, तर पुढे काय काय झाले असते? राजनीती, ग्रामस्वराज्याची संकल्पना, त्यांचे सत्याचे प्रयोग, त्यांचा कर्मवाद आणि कर्मठ हिंदुत्ववाद्यांशी भिडण्याची त्यांची वृत्ती यातून कोणत्या घडामोडी साकारल्या असत्या याचा 'वेध' या नाटकातून घेण्यात आलेला आहे. हे नाटक फक्त गांधी विरुद्ध गोडसे असे नाही, तर संपूर्ण गांधीवादावर क्ष-किरण टाकणारे आहे. एकूण अठरा दृश्यांमधून हे दीर्घांक नाटक उलगडते.

नाटककाराने गांधी, नथुराम, नेहरू, पटेल, मौलाना आझाद, नाना आपटे, करकरे अशा व्यक्तिरेखांसोबतच बावनदास, सुषमा शर्मा, नवीन जोशी, निर्मला शर्मा अशा काही काल्पनिक

व्यक्तिरेखांच्या माध्यमातून नाटक निर्मिले आहे. बावनदास ही फणीश्वरनाथ रेणू यांच्या 'मैला आँचल' कादंबरीतील व्यक्तिरेखा आहे. गांधींवर निस्सीम श्रद्धा असणारा अंधभक्त, असेच त्याचे वर्णन करता येईल. गांधीवादाच्या विविध पैलूंचे दर्शन घडविताना नाटककाराने रचलेली प्रसंग मांडणी अनोखी आहे.

हे नाटक २०१२ च्या दरम्यान लिहिले गेले. हा काळ देशभर आक्रमक हिंदुत्वाचा आहे. गांधी व नेहरू घराण्यावर हेतुपूर्वक प्रचंड टीका सुरू होण्याचा हा काळ आहे. दुसऱ्या बाजूला खुनी नथुराम गोडसे हाच खरा देशभक्त, वीरपुरुष असे जाणीवपूर्वक ठसविण्याचा हा काळ आहे. अशा काळात गांधीविचारांची, कृतींची तटस्थ चिकित्सा मांडणी नाटकात आहे. गांधी हे त्यांच्या समकाळातच जगावर गारुड करणारे Legend बनले होते. त्यांच्या हट्टाग्रही भूमिका नवे पेच तयार करत होत्या. त्यामुळेच समकालीन अनेक महान राष्ट्रनिर्मिते गांधींवर टीका करत होते. वेगळा मार्ग चोखाळत होते. परंतु गांधीहत्या घडविण्याचा विचारही तत्कालीन कम्युनिस्ट, समाजवादी, रॉयवादी, मुस्लीम लीग, आंबेडकरवादी, पेरियारवादी, नेताजी सुभाषचंद्रांसारखे सशस्त्र क्रांतिकारक यांच्या मनी-मानसीही आला नाही. हिंदुत्ववादी म्हणविणाऱ्या मंडळींकडून हे लांछनास्पद कृत्य नथुराम गोडसेच्या हातून घडविले. आणि त्याला काही लोकांकडून भारतीय इतिहासातील 'सोनेरी क्षण' म्हणून आजही गौरविले जात आहे. या पार्श्वभूमीवर पुन्हा एकदा गांधी नीटपणे समजून घेण्याचा एक प्रयास म्हणजे हे नाटक आहे.

नथुरामच्या गोळीबारातून गांधी वाचले आहेत. ते हॉस्पिटलमध्ये असून त्यांची तब्येत सुधारत आहे, तर नथुरामला पकडून त्याच्यावर गुन्हा दाखल करण्यात आला आहे. तो तिहार जेलमध्ये आहे. या पार्श्वभूमीवर नाटक सुरू होते. हॉस्पिटलच्या एका खोलीत आपला स्वीय साहाय्यक प्यारेलाल बरोबर गांधी आहेत. ते वर्तमानपत्र वाचत आहेत. आपण

बरे झालो आहोत, अशी त्यांची खात्री झाली आहे. याच दरम्यान दिव्हीतील एका कॉलेजमध्ये इंग्रजीचा प्राध्यापक असणारा नवीन जोशी आणि गांधींच्या प्रचंड प्रभावात असणारी कॉलेजकन्या सुषमा शर्मा हे प्रेमी गांधींना भेटायला येतात. ते गांधींसोबत आश्रमात राहण्याची अनुमती मागतात. सुषमाला परवानगी मिळते, पण नवीनला अध्यापनाद्वारे देशसेवा करण्यास सांगितले जाते.

याच दरम्यान पटेल, नेहरू, मौलाना येतात. चर्चेदरम्यान पटेल गांधींना नथुरामबद्दल सांगतात. गांधीजी गोडसेला एकट्याने भेटण्याचा आपला मनोदय व्यक्त करतात. सगळे चकित होतात. गांधीहट्टापुढे कुणाचेच काही काही चालत नाही.

दुसऱ्या दृश्यात गांधी तिहार जेलमध्ये कोणत्याही सुरक्षिततेशिवाय, कोणत्याही अडथळ्याशिवाय आणि कोणत्याही मध्यस्थाशिवाय नथुरामला भेटतात. गुन्हा कबूल करण्याचे धैर्य दाखविल्याबद्दल त्याचे अभिनंदन करतात. नथुराम म्हणतो, 'मी कोणताही अपराध केलेला नाही. तुमचा 'वध' करणे हाच माझा उद्देश होता.' गांधी विचारतात, तो तुम मेरी हत्या को अपराध नाही मानोगे? अर्थातच नथुराम हा अपराध नाकारतो. हिंदू, हिंदुस्थान व हिंदुत्वाच्या रक्षणासाठी अशा शेकडो हत्या करायला मी तयार आहे, असेही तो सांगतो. प्रत्युत्तरात गांधी म्हणतात, 'मैं विचारों को गोली से नहीं, विचारों से समाप्त करने पर विश्वास करता हूँ...'

या पहिल्याच भेटीत नथुराम आपल्या कृत्याचे समर्थन करताना त्याला धर्मकार्य व राष्ट्रकार्य संबोधण्याचा प्रयत्न करतो आहे. त्याची जाज्वल्य धर्मकार्यनिष्ठा लेखकाने नेमकेपणाने टिपली आहे. या भेटीत गांधी नथुरामला 'मी तुला माफ केले' असे सांगतात. त्याच्याविरोधात साक्ष देणार नाही, असेही सांगतात. गांधींच्या या अकल्पित भूमिकेने नथुराम घाबरतो. 'तू ब्राह्मण आहेस. तुझे कर्म ज्ञान, दया, क्षमा आणि आस्तिकता असायला हवे', असेही

ते म्हणतात. पहिल्याच भेटीत गांधी नथुरामला विचार प्रवृत्त करू पाहतात.

तिसऱ्या दृश्यात गांधी, नेहरू व पटेल यांना काँग्रेस विसर्जित करायला सांगतात. अन्यथा, मी काँग्रेसमध्ये नाही, असेही सुनावतात. 'सरकारें हुकूमत करती हैं जवाहर...सेवा नहीं करती...' असेही गांधीचे मत असते. परंतु काँग्रेस वर्किंग कमिटी गांधींचा प्रस्ताव धुडकावून लावते. गांधी नवा प्रयोग आश्रम उभारण्याचे ठरवितात. बावनदास, नवीन, सुषमा, प्यारेलाल, निर्मलादेवी हे सगळे गांधींसोबत जाण्याचा निर्णय घेतात. परंतु गांधी नवीनला दिल्लीतच राहण्याचा आदेश देतात. दुसऱ्या बाजूला गांधींनी नथुराम व त्याच्या साथीदारांना माफ केल्याचे कोर्टाला लेखी सादर केलेले असते. त्यामुळे नथुराम, नाना आपटे व करकरे यांना अनुक्रमे पाच, तीन व दोन वर्षांची सजा होते. तुरुंगात त्यांना गांधींनी काँग्रेस सोडल्याची बातमी कळते. नथुराम याला 'गांधीचे ढोंग' म्हणतो. गांधी पाकिस्तानचे 'जनक' आहेत. त्यांच्यामुळेच आपल्या पवित्र भारतभूमीवर इस्लामी राष्ट्र उभे राहिल्याचे दुःख व खंत व्यक्त करतो. '...गुरुजी ने जब कहा कि गांधी ने अपनी उम्र जी ली है, तब मुझे लगा था कि यही समय है', अशा शब्दांत सावरकरांचा प्रभाव व गांधीहत्त्येची प्रेरणा स्पष्ट होते.

पुढे गांधी बिहारमधील संगरी गावात प्रयोग आश्रम उभारतात. तिथे बेतिया आदिवासी जमातीचे लोक असतात. आश्रम उभारणीस सहकार्यांचे आदेश नेहरूंनी मुख्यमंत्री श्री बाबूंना दिलेले असतात. त्यानुसार जिल्हाधिकारी, एसपी, जिल्हा इंजीनियर आदी गांधींची भेट घेतात. गांधी काही गोष्टी नाकारतात, तर काही स्वीकारतात. त्यानुसार त्यांच्यासाठी डाक सेवा सुरू होते. त्यामधून आलेल्या पत्रांमध्ये गांधींना नवीनने सुषमाला लिहिलेले प्रेमपत्र आढळते. गांधी ते स्वतः वाचतात आणि म्हणतात की, प्रेम म्हणजे वासना, लालसा आणि गंदगी आहे. ते सुषमाला आश्रम सोडण्याचा आदेश देतात. सुषमा क्षमायाचना करते.

गांधींकडून तिला पुन्हा एक संधी दिली जाते.

गांधींनी अगोदरच स्वराज्याची संकल्पना मांडली होती. त्याचा प्रयोग गांधी बिहारमध्ये करतात. त्यांच्या प्रयोगास चार जिल्ह्यांत प्रतिसाद मिळून यश येते. हे चार जिल्हे स्वतंत्रपणे कारभार चालवून स्वतःच्या निवडणुका स्वतः घेतात. तसेच येणाऱ्या मध्यवर्ती निवडणुकांमध्ये काँग्रेसला सहकार्य करण्याची नेहरूंची अपेक्षा गांधी नाकारतात. त्यामुळे नवा संघर्ष आकारास येतो. त्याची परिणती पुढे गांधींना संविधान विरोधी व देशद्रोही ठरविण्यात होते. परिणामस्वरूपी गांधींना शिक्षा होऊन ते नेमके तिहार जेलमध्ये पोचतात.

दुसरीकडे गांधींच्या ब्रह्मचर्य आग्रहाची झळ सुषमा व नवीनला बसते. अतीव प्रेमापोटी नवीन सुषमाला भेटण्यास आश्रमात येतो. तिला भेटतो. गांधी ते आडून पाहतात. सुषमाला आश्रम सोडण्यास सांगतात. संयम तिच्या आवाक्याबाहेरची गोष्ट आहे, असेही ते म्हणतात. कारण गांधींचे ब्रह्मचर्यासाठी भगीरथ प्रयत्न चाललेले असतात. नवीन म्हणतो, 'महात्माजी...जो आप नहीं कर सके, उसकी तालीम दूसरों को क्यों दे रहे हैं।' अर्थात 'माझे सिद्धांत' या शब्दांशिवाय दुसरे उत्तर नसते. नवीनला आश्रमात राहण्यास किंवा लग्नास अनुमती नाकारली जाते. तेव्हा नवीन म्हणतो, देवदास व लक्ष्मी यांना परवानगी मिळू शकते. कारण देवदास तुमचा मुलगा आहे. तेव्हा गांधी त्याला पाच वर्षे थांबण्याची सूचना करतात. नवीन त्याला होकार देऊन निघून जातो.

आश्रमात राहणाऱ्या सुषमाच्या डोळ्यांतील भाव व बेचैनी पाहून गांधी चिंतित होतात. त्यांना एक स्वप्नदृश्य दिसते. त्यामध्ये कस्तुरबा येऊन गांधींना दोष देऊ लागतात. गांधी घाबरतात. कस्तुरबा म्हणतात, 'जो तुम्हारे महात्मा होने से नहीं डरता, उससे तुम डरते हो.' पुढे कस्तुरबा म्हणतात, 'स्वतःच्या सिद्धांतांसाठी स्त्रियांना दुःख देणे बंद करा.' यावर गांधी कस्तुरबांची माफी मागतात. कस्तुरबा

म्हणतात, 'तुम्हाला जयप्रकाश नारायण आणि प्रभादेवी, देवदास आणि लक्ष्मी, मुन्नालाल आणि कंचन, मीरा, सुशीला, आभा, कनु यांची माफी मागायला हवी. दूसरों की आंखों से भी कभी कुछ देख लिया करो।' असेही त्या सुनावतात. यावर गांधी स्वतःचे सिद्धांत, स्वतःच्या धारणा या बाबी पुढे करतात, तेव्हा स्पष्ट शब्दांत कस्तुरबा म्हणतात, 'नवीन व सुषमाच्या मध्ये येऊन तुम्ही मानसिक हिंसा करीत आहात. त्रास देत आहात.'

या स्वप्नदृश्यातून बाहेर आल्यानंतर गांधी विचार करतात. स्वतःचे दुसरे मन कस्तुरबाच्या रूपात आले होते की काय? अर्थात, तेच खरे असते.

पुढे गांधींना शिक्षा होऊन त्यांची तिहार जेलमध्ये रवानगी होते, तेव्हा गांधी नथुरामचीच कोठडी मागून घेतात. त्यांच्या मते, नथुराम बरोबरचा संवाद संपूर्ण देशासाठी जरूरी असतो. त्यांना सत्याच्या सामर्थ्याची परीक्षा घ्यायची असते. नथुराम बरोबरची चर्चा हा नाटकाचा गाभा आहे. प्रारंभी नथुराम सावधपणे चर्चा करतो. आपला विचारपक्ष प्रभावीपणे मांडण्यासाठी तो उत्सुक असतो. परंतु गांधी त्याच्यासमोर मूलभूत प्रश्न उपस्थित करून त्याला विचार प्रवृत्त करतात. तेव्हा तो बचावात्मक भूमिकेत जातो. उदाहरणार्थ, 'हिंदू' या शब्दाचा तुला अभिप्रेत असणारा अर्थ काय? हिंदू शब्द वेद, पुराणात नाही. या प्रदेशाला पूर्वीपासून भारत म्हणतात. मग तुझे प्रेम कशावर? हिंदुस्थानवर? जर असे असेल तर तू हिंदुस्थान पाहिला आहेस काय? माझे गुरू नामदार गोखले यांच्या आज्ञेनुसार मी संपूर्ण हिंदुस्थान एक वर्ष फिरून पाहिला आहे. सगळं जग या हिंदुस्थानात आहे, हे पाहून मी चकित झालो होतो. अर्थात, नथुराम गांधींचा हा मुद्दा मान्य करत नाही. हिंदुस्थान हा फक्त हिंदूंचा देश आहे. तुम्ही विनाकारण राम-रहीम एक केले आहेत, असे नथुराम म्हणतो. यावर गांधी म्हणतात, होय. मी तेच करत आहे, जे हा देश हजारो वर्षांपासून करत आलेला आहे. समन्वय

आणि एकता. नथुराम गांधींचे विचार अमान्य करतो.

चर्चा पुढे चालू राहते. नथुराम गांधींची हिंदूविरोधी म्हणून निर्भर्त्सना करतो. गांधी विचारतात, ते कसे? नथुराम म्हणतो, 'तुम्ही म्हणाला होता, पाकिस्तान माझ्या प्रेतावर उभा राहील. मग नंतर सहमती का दिली?' गांधी म्हणतात, 'सावरकरही असेच म्हणाले होते. सावरकर हिंदू व मुस्लीम अशा दोन राष्ट्रीयता एकाच देशात राहतात असे म्हणत होते. मग जर ती दोन राष्ट्रे स्वतंत्र झाली तर सावरकरांनी स्वागतच करायला हवे होते. त्यांनी का फाळणीला विरोध केला? मी तर हिंदू-मुस्लीम विभिन्न मानलेच नाहीत नाहीत. त्यामुळे फाळणीचे मोठे दुःख मला झाले.' तेव्हा नथुराम ५५ कोटींचा मुद्दा पुढे करतो. गांधी म्हणतात, 'हा पाकिस्तानला पैसे देण्याचा मुद्दा नाही, तर प्राण जाये पर वचन न जाये ही रघुकुलरिती आहे, त्याचे पालन करावयाला मी लावले.' मग नथुराम मुस्लीम तुष्टीकरणाचा मुद्दा काढतो. गांधी म्हणतात, 'दक्षिण आफ्रिकेपासून असहकार आंदोलनापर्यंत कुठे मुस्लीम तुष्टीकरण आहे? जेव्हा मुस्लीम ब्रिटिशांविरोधात खिलाफत आंदोलन लढवत होते, तेव्हा मी त्यांच्यासोबत होतो.'

मग हिंदू राष्ट्रवादाचा मुद्दा पुढे येतो. गांधी विचारतात, 'हे हिंदू राष्ट्र काय आहे?' तेव्हा गोडसे हिंदूराष्ट्राचे मानचित्र दाखवितो. गांधी म्हणतात, 'यामध्ये आर्यांचे मूळ स्थान अफगाणिस्तान कुठे आहे? या चित्रामध्ये पवित्र कैलास पर्वत आणि मानसरोवर कुठे आहे? हे तर ब्रिटिश इंडियाचे चित्र आहे.' अशा प्रकारे गांधी नथुरामचे एक एक तकलादू मुद्दे निरस्त करत जातात. याच दरम्यान गांधी तुरुंगात स्वच्छता अभियान चालवतात आणि घरातली व मनातली घाण साफ करण्याचा प्रतीकात्मक संदेश देतात.

दुसऱ्या बाजूला सुषमा विरह भावनेने व्याकूळ व दुःखी झालेली असते. तिचे नीरस जीवन व डोळ्यांतील पाणी पाहून सुषमाची आई निर्मला ही गांधींशी संवाद साधते. 'माझ्या मुलीला काही झाले

